

УДК 332.33.001

Дугієнко Н.О.
кандидат економічних наук,
доцент кафедри міжнародної економіки,
природних ресурсів та економічної теорії
Запорізького національного університету

Овчаренко І.О.
магістр
Запорізького національного університету

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РАЦІОНАЛЬНОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

THEORETICAL BACKGROUND OF RATIONAL AGRICULTURAL LAND USE

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено теоретичні засади раціонального використання та охорони земель сільськогосподарського призначення. Обґрунтовано необхідність раціонального землекористування. Проаналізовано підходи вчених до трактування дефініцій «земля», «раціональне використання земель», «охорона земель». Визначено сутність складників еколого-економічного механізму раціонального сільськогосподарського землекористування. Проаналізовано стан сучасного аграрного землекористування.

Ключові слова: земля, землі сільськогосподарського призначення, раціональне використання земель, еколого-безпечне використання земель, охорона земель.

АННОТАЦИЯ

В статье исследованы теоретические основы рационального использования и охраны земель сельскохозяйственного назначения. Обоснована необходимость рационального землепользования. Проанализированы подходы ученых к трактовке дефиниций «земля», «рациональное использование земель», «охрана земель». Определена сущность составляющих эколого-экономического механизма рационального сельскохозяйственного землепользования. Проанализировано состояние современного аграрного землепользования.

Ключевые слова: земля, земли сельскохозяйственного назначения, рациональное использование земель, эколого-безопасное использование земель, охрана земель.

ANNOTATION

In the article the theoretical principles of rational use and protection of agricultural lands are investigated. The necessity of rational land use is substantiated. The approaches of scientists to the interpretation of the definitions of "land", "rational use of land", "land protection" are analyzed. The essence of the components of ecological-economic mechanism of rational agricultural land use is determined. The state of modern agrarian land use is analyzed.

Keywords: land, agricultural land, rational use of land, ecologically safe use of land, land protection.

Постановка проблеми. Земля є одним з основних елементів національного багатства і головним засобом виробництва у сільському господарстві. Саме тому раціональне використання та охорона земельних ресурсів має вагомe значення для розвитку національної економіки загалом, а також для виробництва сільськогосподарської продукції. Варто зазначити, що актуальність питання раціонального використання та охорони земель сільськогосподарського призначення зумовлена ще й відсутністю гармонізації економічних, соціальних та екологічних факторів з боку суб'єктів агробізнесу.

Аналіз останніх досліджень. Дослідженням проблем еколого-економічних засад використання та охорони земель сільськогосподарського призначення займалися багато вітчизняних науковців таких як Д.І. Бабміндра, О.Ф. Балацький, І.К. Бистряков, В.М. Будзяк, О.І. Гуторов, Г.Д. Гуцуляк, Д.І. Гнаткович, Б.М. Данилишин, Д.С. Добряк, П.І. Коренюк, А.Г. Мартин, Л.Г. Мельник, В.Я. Месель-Веселяк, Л.Я. Новаковський, П.П. Руснак, П.Т. Саблук, А.Я. Сохнич, А.М. Третяк, М.М. Федоров, М.А. Хвесик та ін. Водночас багато питань залишаються дискусійними і потребують глибшого обґрунтування.

Метою статті є визначення змісту теоретичних засад раціонального використання та охорони земель сільськогосподарського призначення, надання ґрунтовних пропозицій щодо їх вдосконалення.

Основні результати. Земля – це найбільш цінне і незамінне багатство країни. Так у статті 14 Конституції України [1] та статті 1 Земельного Кодексу України [2] проголошується, що «земля є основним національним багатством і перебуває під особливою охороною держави». А у статті 1 Закону України «Про охорону земель» [3] надано більш змістовне визначення поняття «земля» як поверхні суші з ґрунтами, корисними копалинами та іншими природними елементами, що органічно поєднані та функціонують разом із нею.

У вітчизняній та зарубіжній науковій літературі існують різні підходи до визначення терміна «земля». На думку В.П. Троїцького, С.М. Волкова та І.М. Зака, земля – це поверхня суші, яка характеризується ґрунтовим покривом, рельєфом, рослинністю, корисними копалинами, водами; об'єкт соціально-економічних відносин, що є просторовим базисом розміщення і розвитку всіх галузей народного господарства [4].

Науковець С. Бобильов говорить, що земля є матеріальною основою благополуччя членів суспільства, просторовим базисом для розміщення продуктивних сил і розселення людей, основою для нормального перебігу відтворювальних процесів усіх факторів економічного росту – тру-

дових, матеріально-технічних та природних [5]. М. Комаров та М. Максимцов стверджують, що земля та її природні ресурси є, як відомо, не лише одним із факторів виробництва та економічного росту, а й основою життєдіяльності, її середовищем [6]. На думку Д.С. Добряка, О.П. Канаша, Д.І. Бабміндри, І.А. Розумного, земля – головний природний ресурс усіх галузей народного господарства, роль якої різна залежно від характеру суспільного господарства. У промисловості вона виконує роль просторового базису та сировинної бази. У сільському і лісовому господарстві земля є основним засобом виробництва і предметом праці [7]. На думку В. Будзяка, земля завжди була необхідною умовою і складовим елементом процесу відтворення матеріальних цінностей, у тому числі тих, які безпосередньо не створюються у сільському господарстві [8].

Проведений аналіз поглядів науковців щодо трактування поняття «земля» показує, що практично всі вони акцентують увагу насамперед на якостях землі як головного виробничого засобу в сільському і лісовому господарстві, особливого виду природних ресурсів або найважливішого складника природних ресурсів, предмета і засобу праці, просторового базису (рис. 1). Жодний природний ресурс, крім землі, не наділений такими можливостями, які дають змогу використовувати його практично в усіх галузях народного господарства.

Отже, земля – це дуже містке і широке поняття, але традиційно вона є основним засобом сільськогосподарського виробництва і найціннішим багатством нашої держави.

Найцінніший компонент землі та найважливіший ресурс людства – це ґрунт. Перше його наукове визначення належить В.В. Докучаєву, який стверджував, що ґрунт являє собою суть

Рис. 1. Основні підходи до формулювання поняття «земля»

поверхнево розміщених мінерально-органічних утворень, які завжди більш-менш вирізняються гумусом. Він також є постійним результатом взаємної діяльності різних факторів: живих і мертвих організмів (як рослин, так і тварин), материнської гірської породи, клімату і рельєфу місцевості. В.В. Докучаєв зазначав, що ґрунт – це функція (результат) від материнської породи (ґрунту), клімату та організмів, помножена на час [9].

Ґрунт – унікальний природний об'єкт, який має низку важливих властивостей. Серед них – родючість, тобто здатність ґрунту забезпечувати рослин поживними елементами та іншими умовами, необхідними для їхнього нормального росту і розвитку. Підвищити родючість ґрунту можна різними способами: внесенням добрив, оранкою, боронуванням, осушенням, зрошенням тощо. Завдяки цим заходам збільшується кількість поживних речовин у ґрунті, вони краще засвоюються рослинами.

У своїх наукових працях К. Маркс розрізняє три категорії родючості ґрунту (рис. 2) [10].

Рис. 2. Категорії родючості ґрунту

Як уже зазначалося, до земельних ресурсів потрібно ставитися дбайливо і мудро використовувати їх. Адже, на відміну від інших засобів виробництва, за умови їхнього правильного, раціонального використання вони не погіршують своїх властивостей, а, навпаки, поліпшують і підвищують продуктивність. Щодо використання земельних ресурсів, то це системна експлуатація природних ресурсів громадянами, підприємствами, установами та організаціями для задоволення власних потреб, залучення їх у сільський і лісовий обіг у процесі господарської та іншої діяльності. Так, А.М. Третяк зазначає, що процес експлуатації суспільством природного потенціалу території, який включає всі ресурси на відповідній ділянці, а також на регіональному рівні, є складовим елементом суспільно-територіального комплексу, що відображає свою діяльність у регулюванні земельних відносин, називається землекористуванням [11].

А от І.М. Андрішин та А.Я. Сохнич стверджують, що землекористування – це одна або кілька земельних ділянок як частина земельного фонду, яка має стійкі межі, склад, співвідношення угідь та відрізняється цільовим використанням землі, а також надана державним підприємствам, установам і організаціям, громадянам держави в постійне або тимчасове користування та господарське розпорядження [12].

У своїх працях В.М. Другак розглядає землекористування не лише як природно-організаційне утворення, але й як основу життєдіяльності людей. На її погляд, землекористування – це середовище реального природного та суспільного життя, що належить до універсальної категорії, яка виражає певну сукупність властивостей природних і соціальних об'єктів [13].

Як відомо, серед усіх категорій земель за цільовим призначенням (рис. 3) особливий статус мають землі сільськогосподарського призна-

чення. Це найцінніша категорія, до складу якої входять найродючіші землі, що дають змогу виробляти сільськогосподарську продукцію, тому становлять цінне надбання нашої країни. Ось чому землі сільськогосподарського призначення підлягають особливій охороні з метою збереження їхньої площі, запобігання негативним процесам, збереження та підвищення родючості ґрунтів. Вони повинні займати найважливіше місце у складі земельного фонду України.

У науковій літературі у сфері земельно-правових відносин термінам «раціональне використання земель» та «охорона земель» приділено багато уваги, проте єдиного їхнього тлумачення немає.

Так, термін «охорона земель» можна розглядати у широкому і вузькому розумінні. У широкому розумінні охорона земель – це комплекс правових, соціальних, організаційних, екологічних, економічних і науково-технічних заходів, спрямованих на забезпечення збереження земель та їхнє ефективне, раціональне і дбайливе використання [14].

У вузькому науковому розумінні охорона земель – це стан суспільних відносин, за якими за допомогою екологічних, економічних, науково-технічних заходів і відповідних земельно-правових норм забезпечується та гарантується збереження і запобігання погіршенню стану як земель, так і всього довкілля від негативних наслідків, які можуть становити загрозу для життя та здоров'я людей, а також вживання заходів юридичного впливу до порушників законодавства щодо охорони земель [15].

Поряд із термінами «охорона земель» та «використання земель» у земельному законодавстві України широко вживається термін «раціональне використання земель». Сутність слова «раціональність» (від лат. *ratio* – розум) означає спрямованість до кращого, мудрішого і доцільного застосування чого-небудь, для

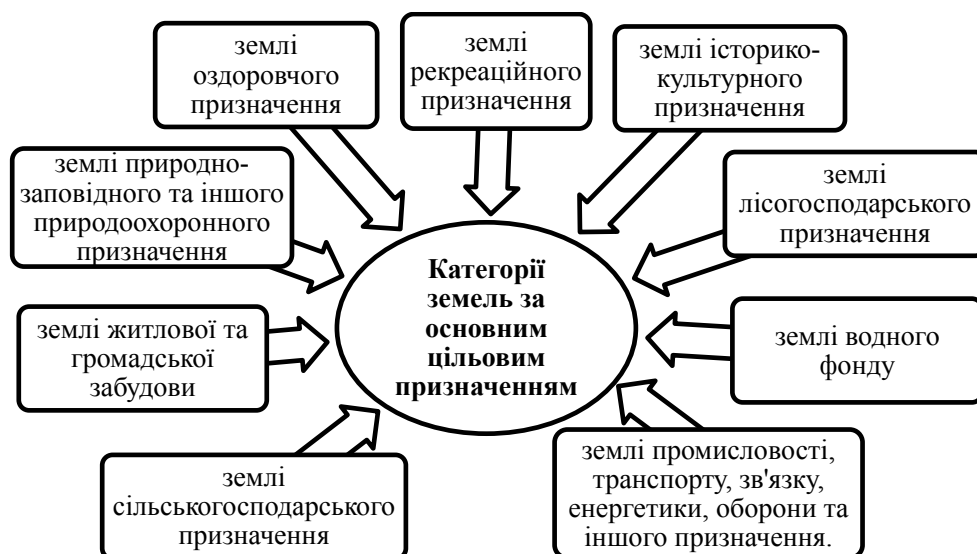

Рис. 3. Категорії земель України за основним цільовим призначенням

досягнення мети чи задоволення потреб із використанням мінімуму ресурсів. Відповідно раціональне землекористування – це економічно й екологічно обґрунтоване здійснення цілей під час ведення сільськогосподарського виробництва з дотриманням вимог охорони земель та оптимальної взаємодії з природними факторами [16–17].

На сучасному етапі розвитку продуктивних сил роз'яснення терміну «раціональне використання земель» даються передусім з урахуванням екологічних вимог і вимог щодо охорони земель (табл. 1.1).

Таким чином, враховуючи вищенаведені фактори, раціональним використання земельних ресурсів можна вважати тільки у разі збереження та підвищення продуктивності земель під час їх використання; врахування природних умов і властивостей конкретних земельних ділянок; досягнення високої ефективності суспільного виробництва, за якого одержують на одиницю площі максимальну кількість продукції за найменших витрат праці та коштів.

Під час дослідження змісту понять раціонального використання та охорони земельних ресурсів важливо правильно з'ясувати принципи раціонального землекористування. На думку А.Я. Сохничя, в економічній літературі певною мірою вже сформульовано такі принципи, до яких належать [23, с. 12]:

- науково обґрунтований перерозподіл земельних ресурсів за формами власності, галузями, між юридичними та фізичними особами; рівноправність всіх форм власності і господарювання на землі;
- економічне регулювання раціонального використання й охорони земель (платність землекористування, економічне стимулювання та відшкодування заподіяних землі збитків);
- цільове використання земель;

– недоторканість права власності, права користування землею;

– пріоритет у наданні продуктивних земель для потреб сільського господарства;

– постійне вдосконалення форм і типів організації і впорядкування території; системний підхід до використання й охорони земельних ресурсів; регіональний підхід тощо.

Водночас науковці пропонують доповнити ці принципи такими, які би враховували зміни та потреби ринкового середовища, а саме принципами врахування людського чинника, ринкових відносин, державного протекціонізму і регулювання господарської діяльності, агломерації капіталів промислових підприємств та капіталу як землі, поглибленого вивчення земельних ресурсів, національних інтересів, врахування історичного досвіду господарювання, конкуренції власників землі і землекористувачів, етичних методів використання землі, інформаційного забезпечення.

На підставі вищевикладеного доцільно наголосити на тому, що поняття «охорона земель» і «раціональне використання земель» не варто ототожнювати та розмежовувати. Адже вони знаходяться в характерному взаємозв'язку, який полягає у тому, що раціональне використання земель є однією з форм їхньої охорони.

Поряд із терміном «раціональне використання земель» вживаються також поняття «екологобезпечне використання земель» і «ефективне використання земель». Еколого-безпечне використання земель – один зі складників системи їх раціонального використання. Сутність еколого-безпечного сільськогосподарського землекористування полягає у збереженні земельно-ресурсного потенціалу у стані, що не перевищує межі допустимих екологічних порушень. Із практичного погляду його можна визначити як процес, що охоплює комплекс методів і прийомів

Таблиця 1

Поняття «раціональне використання земель» як економічна категорія з погляду різних авторів

Автори	Визначення «раціональне використання земель»
1	2
А.М. Третяк і В.М. Третяк [18]	найефективніший із погляду задоволення потреб суспільства варіант цільового та функціонального використання землі, організований найефективнішим для конкретних умов простору і часу способом відповідно до об'єктивно існуючих принципів взаємодії суспільства і природи.
В.В. Носік [19]	науково обґрунтоване, комплексне, найдоцільніше використання земель за цільовим призначенням з обов'язковим дотриманням науково-технічних систем землеробства, що забезпечує збереження та підвищення родючості ґрунтів з одночасним виконанням екологічних правил охорони природних ресурсів і поліпшенням навколишнього природного середовища для майбутніх поколінь.
Є.С. Лазеба [20]	екологічний складник землекористування, виражений вимогою збереження вихідних властивостей сільськогосподарських угідь як природного ресурсу, що визначаються встановленою у цих цілях системою кількісних та якісних показників.
Т.М. Ратошнюк, В.І. Ратошнюк, М.А. Мартинюк [21]	максимальне залучення до господарського обігу всіх земель та їх ефективне використання за основним цільовим призначенням, створення найсприятливіших умов для високої продуктивності сільськогосподарських угідь і одержання на одиницю площі максимальної кількості продукції за найменших витрат праці та коштів.
В. М. Русан [22, с. 24].	науково обґрунтоване використання земельних ділянок сільськогосподарського призначення, спрямоване на досягнення максимального ефекту в процесі господарювання з урахуванням їх якісних характеристик і конкретних природно-економічних умов виробництва та дотримання екологічних умов»

мів, спрямованих на забезпечення економічно вигідного використання сільськогосподарських земель, їх збереження і відтворення та поліпшення їх екологічного стану. Тобто це процес використання земель, який передбачає збереження екологічних особливостей виробництва продукції землеробства, а також розширене відтворення родючості ґрунтів формуванням системи ґрунтозахисних і природоохоронних заходів, таких як удосконалення структури сільськогосподарських угідь та посівних площ, боротьба з ерозією, науково обґрунтовані норми внесення добрив, ґрунтозахисний обробіток земель, мінімізація техногенного впливу на ґрунти, застосування біологічних методів захисту рослин тощо.

Щодо ефективності використання земель, то вона є головною умовою життєдіяльності суспільства, його сталого економічного розвитку, стрижнем забезпечення продовольчої й екологічної безпеки держави. Під поняттям «ефективність» розуміють максимально досягнутий результат за мінімальних витрат, необхідних для його одержання. З метою забезпечення ефективного використання землі, природа якої характеризується двоїстістю (вона є природним і економічним ресурсом), В.М. Русан пропонує враховувати еколого-економічний механізм раціонального сільськогосподарського землекористування. [24, с. 32–33]. До економічного складника автор відносить всі регулятори впливу на землекористувачів, метою яких є стимулювання їх діяльності до раціонального використання земельних ресурсів. Завданням екологічного складника автор визначає «формування оцдадливого ставлення до такого унікального природного ресурсу, як земля».

Проведене дослідження показало, що використання земельних ресурсів може бути визнано раціональним у тому разі, якщо воно задовольняє економічні потреби в межах екологічного підходу, а економічна діяльність здійснюється з дотриманням екологічних вимог, спрямованих на охорону землі як бази природокористування.

На жаль, сьогодні в Україні використання земель не можна вважати раціональним і еколого-безпечним. Через відсутність суворого і надійного контролю за використанням земель-

них ресурсів і відповідної законодавчої бази має місце споживацьке ставлення до землі.

Однією з негативних тенденцій сучасного аграрного землекористування вважається зростання дефіциту гумусу та основних елементів живлення в ґрунтах. Це зумовлюється недосконалістю структури посівних площ, яка зазнала значних змін у напрямі збільшення частки культур, що користуються підвищеним попитом на ринку. Сучасний агробізнес динамічно адаптується до потреб національного і світових аграрних ринків та відмовляється від неприбуткових культур. Так, за період з 1990 по 2016 р. частки таких культур, як кукурудза, соняшник, ріпак мали чітку тенденцію до зростання (рис. 4). Формування врожаю названих культур відбувається за рахунок виносу з ґрунту значної кількості поживних речовин. Так, за середньої урожайності 15–20 ц/га соняшник і ріпак виносять від 200 до 260 кг поживних речовин з гектара [25].

Для поповнення поживних речовин у ґрунті потрібно застосувати добрива. Однак у 2016 році мінеральних добрив було внесено 1,728 млн. тонн діючої речовини, або 96 кг діючої речовини на 1 гектар (рис. 5), тоді як у 1986–1990 р. – 4,2 млн. тонн діючої речовини, що у перерахунку на 1 га посівної площі становило 148 кг діючої речовини. Обсяги внесення органічних добрив знизились з 9,4 тонн на 1 га в 1990 р. до 0,5 тони на 1 га в 2016 р.

Також складною залишається ситуація з поширеністю деградаційних процесів у землекористуванні України. Згідно з даними Держгеокадастру України нараховується 13,3 млн. га сільськогосподарських угідь, що піддаються дії вітрової ерозії (22,0% від загальної площі цих угідь), зокрема 12,6 млн. га орних земель. Водна ерозія поширена на площі 19,4 млн. га (32,1% сільськогосподарських земель). У складі еродованих земель є 4,5 млн. га із середньо- та сильнозмитими ґрунтами, зокрема 68 тис. га повністю втратили гумусовий горизонт. Площа еродованих земель щорічно зростає на 80–100 тис. га.

На якісному стані земельних ресурсів відбиваються також інші негативні чинники (засоленість, солонцюватість, перезволоженість, практично

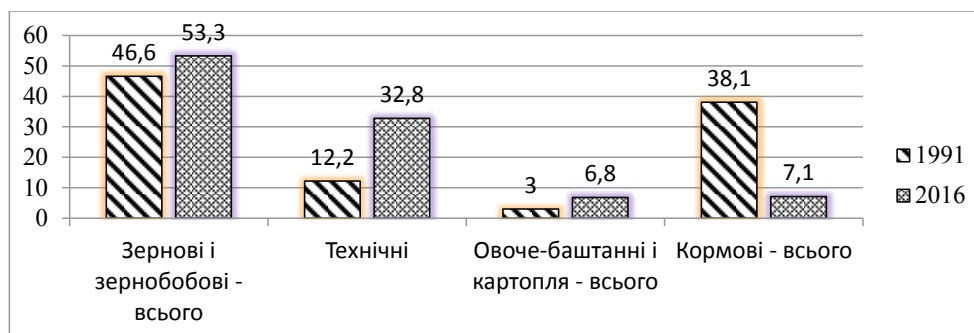

Рис. 4. Структура посівних площ у сільськогосподарських підприємствах України, % [26]

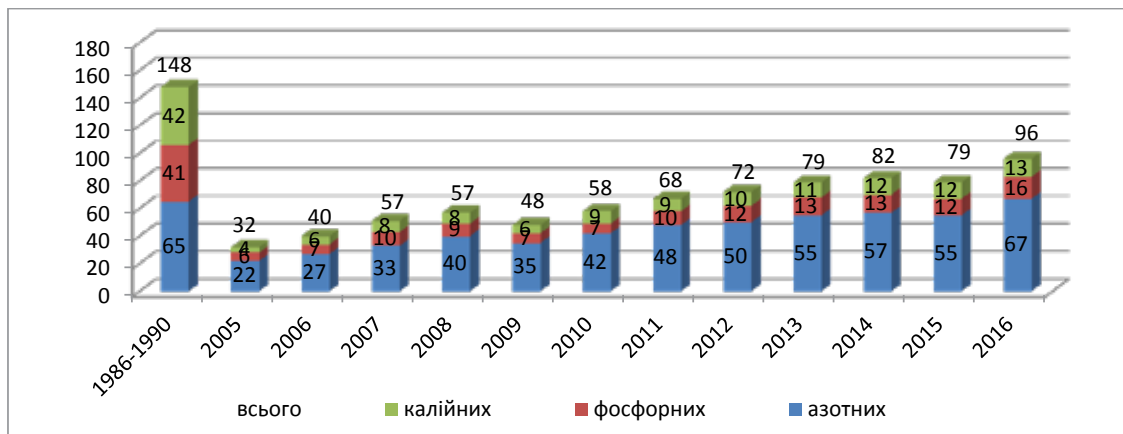

Рис. 5. Внесення мінеральних добрив, кг діючої речовини на 1 га [27]

опустелення тощо). Так, 17,7% сільськогосподарських угідь становлять кислі ґрунти, 3,5% – солонцюваті. Окрім того, 1,9 млн. га сільськогосподарських угідь займають перезволожені, 1,8 – заболочені, 0,6 млн. га – кам'янисті ґрунти.

Отже, деградація ґрунтів останнім часом є однією з найважливіших виробничо-екологічних проблем, без розв'язання якої неможливо буде забезпечувати високу еколого-економічну ефективність використання земель у майбутньому. Для того щоб уникнути незбалансованості та нераціональності використання земельного фонду в сучасному аграрному секторі економіки, потрібно підвищити продуктивність земель за допомогою науково обґрунтованої організації території, впровадити організаційно-господарські, агротехнічні, лісомеліоративні та гідромеліоративні заходи у кожному сільськогосподарському підприємстві, що сприятиме запобіганню несприятливим фізико-географічним процесам (ерозії, перезволоженості, засоленню тощо). Також на державному рівні потрібно розробити заходи щодо обмеження подальшої необґрунтованої інтенсифікації сільського господарства. Всупереч тому що сільське господарство є важливою галуззю економіки України та значним джерелом коштів, подальша еколого-небезпечна інтенсифікація сільського господарства може мати багато негативних наслідків, таких як виснаження ґрунтів, вичерпання водних ресурсів і порушення екологічного балансу сільськогосподарських угідь.

Висновки. Земельні ресурси є основним національним багатством нашої держави. Вони є важливою частиною природних ресурсів, основним засобом виробництва в сільському господарстві, а також просторовою базою для розміщення підприємств усіх галузей народного господарства. У сільському господарстві земля є як предметом, так і засобом праці. Саме від належного та раціонального розподілу та використання земельних ресурсів залежить рівень соціально-економічного розвитку держави, ефективний розвиток аграрного сектору та про-

мисловості. Загострення екологічних проблем спричиняється насамперед нераціональним використанням залучених у сільськогосподарське землекористування ресурсів. Внаслідок цього землі сільськогосподарського призначення досить інтенсивно втрачають свої природні властивості, а це вимагає розроблення дієвих заходів щодо запобігання виснаженню і забрудненню земель.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Конституція України : Конституція, Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР// Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Земельний кодекс України № 2768-III від 25.10.2001 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua>
3. Закон України «Про охорону земель»: прийнятий 19 червня 2003 р., № 963-IV // Відомості Верховної Ради України. 2003. № 29. С. 14–31.
4. Землеустройство, использование и охрана земельных ресурсов: словарь-справочник / [В.П. Троицкий, С.Н. Волков, И.М. Зак и др.]; под ред. В.П. Троицкого. М.: ГУЗ, 1997. 194 с.
5. Экономика природопользования / [под ред. Т.С. Хачатурова]. – М.: Изд-во МГУ, 1991. 271 с.
6. Ресурсный потенциал экономического роста. М.: Издательский дом «Экономическая литература», 2002. 568 с.
7. Класифікація сільськогосподарських земель як наукова передумова їх екологічнобезпечного використання. 2-ге вид., допов. / [Д.С. Добряк, О.П. Канаш, Д.І. Бабміндра, І.А. Розумний]. К.: Урожай, 2009. 464 с.
8. Будзяк В.М. Сільськогосподарське землекористування (економіко-екологічні та управлінські аспекти) / В.М. Будзяк. К.: Оріяни, 2006. 488 с.
9. Докучаев В.В. Избранные сочинения. Т. 1. Русский чернозем / В.В. Докучаев. М.: Росельхозлит, 1949. 436 с.
10. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т. 1. Кн. 1: 233 Процесс производства капитала / К. Маркс. М.: Политиздат, 1983. 905 с.
11. Третяк А.М. Економіка землекористування та землевпорядкування: [навчальний посібник] / А.М. Третяк. К.: ЦЗРУ, 2004. 542 с.
12. Андрієшин І.М. Методологічні основи оптимізації охорони природи і землекористування / І.М. Андрієшин, А.Я. Сохнич. Львів: Укр. технол., 1998. 207 с.

13. Другак В.М. Стале землекористування як еколого-економічна складова сталого розвитку суспільства / В.М. Другак // Екологічні науки. 2012. № 2. С. 106–113.
14. Земельний кодекс України: науково-практичний коментар. 3-тє вид., переробл. і допов. / [В.І. Андрейцев, Г.І. Балюк, А.П. Гетьман та ін.]; [за ред. В.І. Семчика]. К.: Ін Юре, 2007. 896 с.
15. Земельне право України: [підручник] / [Г.І. Балюк, Т.О. Коваленко, В.В. Носік та ін.]; за ред. В.В. Носіка. К.: Київ. ун-т, 2008. 512 с.
16. Шевченко О.В. Економічна ефективність ґрунтоохоронних заходів при використанні земель сільськогосподарського призначення: дис. ... канд. екон. наук: спец. 08.00.06 «Економіка природокористування і охорони навколишнього середовища» / О.В. Шевченко. Київ. 2016. 327 с.
17. Новикова А.Н. Рациональное использование земельных ресурсов: региональный аспект / А.Н. Новикова, А.И. Новиков // Современные наукоемкие технологии. Региональное приложение. 2014. № 2 (38) С. 76–81.
18. Третьяк А.М. Поняття, сутність та зміст раціонального використання землі: теорія, методологія та практика / А.М. Третьяк, В.М. Третьяк // Землевпорядний вісник. 2015. № 8. С. 21–25.
19. Носік В.В. Право власності на землю Українського народу / В.В. Носік. К.: Юрінком Інтер, 2006. 544 с.
20. Лазеба Є.С. Підвищення ефективності використання земель сільськогосподарського призначення в Україні / Є.С. Лазеба // Електронне наукове фахове видання «Ефективна економіка». 2014 № 5. С. 103–111.
21. Ратошнюк Т.М. Еколого-економічні проблеми раціонального сільськогосподарського землекористування. Т.М. Ратошнюк, В.І. Ратошнюк, М.А. Мартинюк. URL: <http://jrn1.nau.edu.ua/index.php/SR/article/viewFile/6128/6857>
22. Русан В.М. Економіка раціонального сільськогосподарського землекористування: [монографія] / В.М. Русан // К.: Інститут аграрної економіки, 2009. 198 с.
23. Сохнич А.Я. Проблеми використання і охорони ґрунтів в умовах ринкової економіки: [монографія] / А.Я. Сохнич. Львів: НВФ «Українські технології», 2002. 252 с.
24. Русан В.М. Економіко-екологічний механізм раціонального сільськогосподарського землекористування / В.М. Русан // Економіка АПК. 2006. № 4. С. 31–37.
25. Рогач С.М. Сучасний еколого-економічний стан та тенденції аграрного землекористування в Україні / С.М. Рогач // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. № 25. 2017. С. 43–48.
26. Офіційний сайт Державного комітету статистики України URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
27. Сайт управління Держгеокадастру. URL: <http://land.gov.ua/info/zemelnyi-fond-ukrainy/>